

IJTIMOIY KOGNITIV NAZARIYA

Ilmiy rahbar: Akbaraliyeva Asilaxon Tojiddinovna

*Toshkent amaliy fanlar Unversiteti
"Psixologiya" kafedrasi o'qituvchisi*

Iskandarova Dilnavoz

*Pedagogika fakulteti Psixologiya yo'nalishi
2-bosqich talabasi*

Annotatsiya; tajriba va fikrlashni matematik modellashtirishga qaratilgan psixologiya. Xotira, e'tibor, his-tuyg'ular, ma'lumotni ifodalash, mantiqiy fikrlash, tasavvur, qaror qabul qilish kabi kognitiv jarayonlarni o'rganadigan psixologiya bo'limi^[1]. Kognitiv psixologiyaning ko'plab qoidalari zamonaviy psixolingvistika asosida yotadi. Kognitiv psixologiyaning topilmalari psixologiyaning boshqa sohalarida, xususan, ijtimoiy psixologiya, shaxs psixologiyasi, pedagogik psixologiya, shuningdek, sun'iy intellekt tizimlarini qurishda keng qo'llaniladi.

Kognitiv psixologiya vakillari: Jorj Miller, Jerom Bruner, Ulrik Neisser, Gerbert Saymon, Allen Nyuell, Karl Pribram, Robert Solso, Jorj Sperling, Boris Velichkovskiy

Kalit so'zlar: ishchi xotira, uzoq muddatli xotira, idrok, diqqat, til va boshqa metakognitiv jarayonlar, Pedagogika, psixologiya, ijtimoiy o'rganish, ijtimoiylashuv, ijtimoiy tasavvurlar, shaxslararo moslik.

KOGNITIV PSIXOLOGIYA ASOSLARI

Kognitiv psixologiya bo'yicha tadqiqotning asosiy mavzusi shunday kognitiv jarayonlar, quyidagicha:

- xotira;
- nutq;
- xayol;
- his-tuyg'ular;
- fikrlash.
- xayol;
- muayyan qarorlarni qabul qilish qobiliyati.

Kognitiv psixologiyaning ko'plab tasdiqlashi hozirgi psixolingushistikaning asosidir. Kognitiv psixologiyaning xulosalari psixologik fanning boshqa segmentlarida keng qo'llaniladi, masalan, shaxsning ijtimoiy, psixologiyasi kabi

Kognitiv psixologiyaning rasmiy boshlanishi 1956-yil 11-sentyabrda, Massachusetts texnologiya institutida axborot nazariyasi bilan shug'ullanuvchi Elektr va elektron muhandislik institutining maxsus guruhi

uchrashgan paytdan boshlanadi. Ushbu uchrashuv psixologiyadagi kognitiv inqilobning boshlanishi deb ishoniladi. Ular orasida Jorj Miller, Gerbert Saymon, Allen Nyuell, Noam Xomskiy, Devid Grin va Jon Svits bor edi.shgvuos

Boris Velichkovskiy kognitiv psixologiya tarixini quyidagi asosiy tezislarda belgilaydi.

Kognitiv psixologiya muhandislik psixologiyasi va ergonomika kabi tegishli texnik fanlardagi yutuqlarning psixologiyaga ta'siri mahsulidir. Kognitiv psixologiyaning shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatdi o'quv jarayonini psixologik qo'llab-quvvatlash va bolalarning intellektual rivojlanishini o'rganish (Buhler, Vygotskiy, Piaget). Bu vazifalarni 1960-yillargacha eskirgan doirasida hal qilish mumkin emas edi. bixeviorizm, hayvonlar bilan tajribalar va odamlar xuddi shunday yo'l tutishlari haqidagi taxminlarga asoslangan.

YANGI FAN BO'LISH YO'LI

Kognitiv psixologiya XX asr o'rtalarida, texnologiyalar va hisoblash mashinalarining jadal rivojlanishi davrida paydo bo'ldi. Olimlar insoniy munosabatlarni tasdiqlashga va zamonaviy texnologiyalar Ruhiy istiqbolda. Yangi sohaning asosiy qiziqishi kognitiv, ya'ni, ya'ni kognitiv qobiliyat kishi. Idrok inson psixikining asoslari qurilgan asosiy harakat sifatida ko'rib chiqilgan. Har xil tajribalar va tadqiqotlar, ularning xotirasida ma'lumotlarga ishlov berish va saqlash bo'yicha insonning qobiliyatini o'rganish uchun o'tkazildi.

Psixologiyaning ushbu yo'nalishi XX asrning o'rtalarida Amerika Qo'shma Shtatlarida keltirilgan. Kognitiv psixologiya paydo bo'lishidan oldin, hozirda u hozirgi paytda, ushbu fan sohasi mutaxassislari bilim jarayonida yuzaga kelgan qiyinchiliklar bo'yicha harakat qilishdi va ilgari ishga kirishdi. Bir necha asrlar oldin, olimlar nafaqat falsafiy nuqtai nazardan, balki ilmiy darajadan ham fikrlashni o'rganishga harakat qilishdi.

Bugungi kunda mavjud psixologiyada eng katta o'ziga xos xususiyat bunday olimlarni keltirib chiqardi:

Dekarts;

Mumkin emas.

Piaget inson aqliyidagi o'zgarishlar haqida va rivojlanishning har bir segmenti bilan atrof-muhitga moslashish haqida gapirdi. Ular to'rtta kognitiv bosqichlarni nashr etishdi:

Senomotor - tashqi manipulyatsiya va ichki belgilar bilan ishlashning kelib chiqishi (0-2 yil).

Operatsiyada operatsion aloqalar va transport vositalarini qurish (ma'lumotni bir rasmdan boshqasiga o'tish), ongli fanlar, tashqi holatga, diqqat markazida (2-7 yil).

Maxsus operatsiyalar bosqichida - integratsiyalashgan harakatlar tizimi shakllantiriladi, darslar bilan ishlaydigan mantiqiy operatsiyalar o'rnatilgan, ularning ierarxiyasi qurilgan, operatsiyalar faqat ma'lum bir o'quv ob'ektlari (7-11 yil).

Rasmiy operatsiyalarning bosqichi - gipotetik va yadriyat, binoda ongni anglash aqliy takliflar o'zgaruvchilarning fikrlashi, muntazam ravishda taqsimlanishi, ularning kombinatsiyasi (11-15 yil).

Kognitiv psixologiya Gestalt psixologiyasining vakillari va neobehaviorizm vakillari tomonidan yaratilgan bo'lib, ular eski modellarning cheklovlarini tushungan va yangi kashfiyotlarni hisobga olgan. Masalan, Edvard Cheyz Tolmanning kognitiv xaritalar kashfiyoti. Kognitiv psixologiyaning rivojlanishiga neyropsixologiya vakillari katta hissa qo'shdilar (Aleksandr Luriya va boshqalar.). Bu modellarning barchasi 20-asrdagi kompyuter inqilobi va tilshunoslikning algoritmik modellarga qisqartirilishi mumkinligini isbotlagan Noam Xomskiyning lingvistik faoliyati bilan bog'liq holda innovatsion shaklga ega bo'ldi. Donald Broadbent axborotni sensorli idrok etishning kompyuter modellarini ishlab chiqdi. Ричард АТКИНСОН^(ingl.) o'zb. kompyuter bilan o'xshashlik bo'yicha inson xotirasi jarayonlarini modellashtirdi. Sun'iy intellekt bo'yicha ishlar doirasida muammolarni hal qilish jarayonlarini amaliy kompyuter modellashtirish Würzburg maktabida boshlangan. 1967-yilda Ulrik Neisser kognitiv psixologiya bo'yicha birinchi darslikni yozdi.

MRI kabi vositalar yordamida miyani to'g'ridan-to'g'ri tadqiq qilish imkoniyati paydo bo'lganligi sababli, bir tomondan, kognitiv modellar takomillashtirilgan bo'lsa, boshqa tomondan, „odamga o'xshash sun'iy intellektni odam kabi tartibga solish kerakmi?“ degan savol tug'ildi. ? "

Kognitiv psixologiyaning maqsadi — bu sub'ektlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir jarayonlarini tushunish va modellashtirish, iloji boricha rasmiy ravishda, hatto miya funksiyalarining ishlashi uchun algoritmlarni shakllantirishdir. Jarayon tushunchalaridan biri dual ta'lim jarayonlari^[en]. Idrokni kognitiv o'rganishga misol sifatida idrok etishga tayyorlik kontseptsiyasini keltirish mumkin: odamlar butunlay yangi narsalarga duch kelganda, ularni tushunishlari va, ehtimol, ularni ma'lum toifalarga kiritishlari yoki yangi toifalarni shakllantirishlari kerak.

Aslida, ko'plab kognitivistlar miyani deterministik biokompyuter sifatida ko'rishadi, bu esa kognitiv psixologiyani sun'iy intellektning rivojlanishi bilan bog'liq qiladi. Kognitiv psixologiya va sun'iy intellektni ishlab chiquvchilarda konnektivist model va sun'iy neyron tarmoq algoritmlari kabi ko'plab algoritmik modellar faol qo'llaniladi. Ikkinchisidan farqi shundaki, kognitivistlar tirik odamlarga juda ko'p tajribalar o'tkazadilar va modelni faqat algoritmik muammolarni hal qilish emas, balki tirik odamlarning xatti-harakatlariga moslashtirishga harakat qilishadi.

Kognitivistlar miyaning qanday ishlashi haqida umumiy qabul qilingan yagona modeldan foydalanmaydilar, lekin, qoida tariqasida, o'rganish, yodlash, o'qish va

hokazo kabi tor ixtisoslashgan sohalarda ishlaydi. d. o'zlarining mahalliy modellari bilan. Bundan tashqari, o'rganilayotgan bir xil bilim sohasida turli xil modellar raqobatlasha oladi. Masalan, o'qishda EZ Reader va SWIFT modellari raqobatlashadi. Kognitivistning maqsadi — bu faoliyat turidagi miyaning algoritmlarini iloji boricha aniqroq modellashtirish va ba'zi mavhum tamoyillarga rioya qilmaslikdir.

Kognitiv psixologiya va nevrologiya o'rtasidagi bog'liqlik

Kognitiv psixologiya modellari to'g'ridan-to'g'ri MRI kabi neyrobiologik tajribalar asosida yaratilmagan, chunki MRI miyaning juda katta va ko'p funksiyali soharining faollashuvini ko'rsatadi, bu fikrlash jarayonlarining tafsilotlarini ochishga imkon bermaydi. Kognitiv psixologlar odatda oddiyroq va aniqroq talqin qilingan tajribalar bilan inson xatti-harakatlarini o'rganadilar. Masalan, ular o'qishni asosan ko'z olmasining sakkadlarini o'rganish yoki matn parchalarini o'qish orqali o'rganadilar. Ushbu tadqiqot usuli kognitiv psixologiya modellari nevrologiya yutuqlariga mos keladimi, ya'ni kognitivistlar modellari inson miyasining haqiqiy tuzilishiga mos keladimi degan savol tug'iladi. Kognitiv psixologlarning umumiy yondashuvi shundan iboratki, agar model inson xulq-atvorini yaxshi tushuntirsa va eksperimentlarga mos kelsa, u holda nevrologiya ma'lumotlari ikkinchi darajali va yordamchi ahamiyatga ega. Kognitiv psixologlarning bunday empirik yondashuvi nevrologlarning e'tirozlarini keltirib chiqaradi, ular kognitivistlar aslida odamga o'xshash xatti-harakatni ko'rsatadigan sun'iy intellekt modellari yaratadilar, lekin inson fiziologiyasi ichida boshqacha tartibga solinadi^[5]. Boshqa tomondan, kognitivistik yondashuv bevosita Tyuring testi mezonini qondirishga qaratilgan. Kognitivistlarning katta qismi yangi neyrobiologik ma'lumotlarni ijobiy qabul qiladi va ularni modellarini tasdiqlash bosqichida qo'llaydi. Xususan, dual ta'lim jarayonlari nazariyasi ham MRI ma'lumotlariga asoslanadi.

Kognitiv psixologiyada o'qishni o'rganish

Kognitiv psixologiyaning asosiy va amaliy qimmatli yo'nalishlaridan biri bu o'qish jarayonlarini o'rganishdir, chunki bu jarayonlarni modellashtirish boshlang'ich maktabda bolalarga o'qishni o'rgatishni yaxshilashi va disleksiyani davolash usullarini shakllantirishi mumkin. Kognitiv psixologlar o'rtasidagi konsensusning aksariyati EZ Reader modeli atrofida joylashgan bo'lib, u o'qish sakkadalarini va boshqa eksperimental kuzatilgan effektlarni tushuntirishda yaxshi ish qiladi.

Karl Pribramning hissasi

Kognitiv psixologiyaning olimlarni qiziqtirgan soharlaridan biri psixika faoliyatining gologramma modelini ishlab chiqishdir. Ushbu model Karl Pribramning mashhur amerikalik psixolog va fiziolog Karl Spenser Lashli bilan hamkorligi natijasi bo'lgan ishi tufayli keng tanilgan. Pribram unga hayvonlarda miyaning bir qismini rezektsiya qilish bo'yicha tadqiqot natijalarini tizimlashtirishda yordam berdi. Amalga oshirilgan ishlar natijasida Pribram miyaning katta joylari olib tashlanganidan keyin

ham rezektsiya qilingan hayvonlarda xotira va mavjud ko'nikmalar saqlanib qoladi, degan xulosaga keldi. Bu shuni anglatadiki, xotira va o'rganilgan ko'nikmalar miyaning butun hajmi bo'ylab taqsimlanadi va uning ma'lum joylarida lokalizatsiya qilinmaydi. Pribram fizik Devid Bomning ishidan foydalangan va xotiraning ishlashini fizik gologrammaga o'xshatgan. Gologrammaning mohiyati kogerent manbalar chiqaradigan ikkita elektromagnit to'lqinning aralashuvi natijalarini moddiy tashuvchida saqlashdir. Manbalardan biri ma'lum bir ob'ektning aksidir va bu ikki manba aralashganda, yorug'lik va qorong'i halqalar shaklida interferentsiya tasviri hosil bo'ladi. Gologrammaning lazer nurlari bilan yoritilishi gologrammada o'rnatilgan ob'ektning uch o'lchovli tasvirining paydo bo'lishiga olib keladi. Golografik matritsaning o'ziga xos xususiyati shundaki, har qanday o'lchamdagi qism undan ajratilganda, unchalik aniq bo'lmasa ham, butun rasm shu qismda saqlanib qoladi. Ushbu nazariy konstruktsiyalarning ba'zi qoidalari eksperimental ravishda A. tomonidan tasdiqlangan. Luriya, B. Velichkovskiy, V. Kucherenko. Pribram tomonidan taklif qilingan gologramma modeli ilmiy hamjamiyat tomonidan universal qabul qilinmagan bo'lsa-da, u ko'plab mashhur psixologlar tomonidan muhokama qilinadi va transpersonal psixologiyada ham muhim rol o'ynaydi.

XULOSA: Ko'rib turganingizdek, kognitiv psixologiya sohasi keng va xilma-xil bo'lib, kundalik turmushning ko'pgina qirralarini qamrab oladi. Kognitiv psixologiya bo'yicha tadqiqotlar vaqti-vaqti bilan kundalik hayotda duch keladigan muammolardan oqilona va uzoqlashtirilgan tuyulishi mumkin, ammo bunday ilmiy tadqiqotlarning natijalari mutaxassislar ruhiy kasalliklar, travmatik miya shikastlanishi va degenerativ miya kasalliklariga qanday munosabatda bo'lishida rol o'ynaydi. Kognitiv psixologlarning ishi tufayli biz inson intellektual qobiliyatlarini o'lchash yo'llarini aniqlashimiz, xotira muammolarini hal qilish bo'yicha yangi strategiyalarni ishlab chiqishimiz va inson miyasining ishini hal qilishimiz mumkin - bularning barchasi oxir-oqibatda biz bilish kasalliklariga qanday ta'sir qilishimizga kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Kognitiv psixologiya sohasi ruhiy jarayonlarning sog'liq va kundalik hayotimizda mavjud bo'lgan ko'plab ta'sirlarni tushunishga yordam beradigan jadal sur'atlar bilan rivojlanayotgan maydon. Kognitiv jarayonlarning bola taraqqiyoti jarayonida qanday o'zgarib borayotganini tushunishdan, miya boshdan kechiruvchi hislarni in'ikoslarga qanday aylantirayotganiga qarab, kognitiv psixologiya bizni kundalik hayotimizga va umuman olganda yaxshi natijalarga olib keladigan ko'plab aqliy hodisalarni chuqur va boyroq tushunishga yordam berdi. bo'lish.

Insoniyat taraqqiyotini tushunishga ekologik yondashuvda bu o'zgarishlar birmuncha darajada yaqqolroq ko'zga tashlanadi. U.Bronfenbrenner, D.Kyun, D.Vulvili, R.Makkol bolaning hayotini yaqin oilaviy qurshovdan boshlab, ijtimoiy, tarixiy kontekstgacha o'z ichiga oluvchi real sharoitlarida uning kundalik xulqatvorini o'ziga xos xususiyatlarini diqqat bilan tadqiq qilish zaruriyatiga e'tiborini Oriental

Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences (E)ISSN:2181-1784
www.oriens.uz SJIF 2023 = 6.131 / ASI Factor = 1.7 3(4), April, 2023 1017 qaratadi.
Analizga ekologik ahamiyatli o'zgaruvchilar sifatida bolaning barcha hayotiy jabhalari kiritiladi uy, oila, sinf, transport, ijtimoiy rollar va funksiyalar: qiz, opa, o'quvchi xulq-atvor faolligini xarakteristikasi davomiylik, zo'riqish. U.Bronfenbrennerning ekologik tizim modeli keng mashhurlikka ega bo'ldi. Ular tomonidan bolaning rivojlanishi dinamik jarayon sifatida ko'rib chiqiladi, bir tomondan ko'p darajali hayotiy muhit o'sib ulg'ayuvchi individga ta'sir ko'rsatadi va boshqa tomondan uning o'zi faol ravishda uni qaytadan tuzadi. U.Bronfenbrenner bolaning hayotiy muhitini to'rt darajasini ajratgan. Hayotiy muhitning mikrodarajasi individni uning yaqin atrofida bilan o'zaro ta'sirini oila, bog'cha, xarakterli bo'lgan mashg'ulotlar va ijtimoiy rollarni o'z ichiga oladi. Mezodaraja yoki mezotizim ikkita yoki undan ko'p mikrotizimlar o'rtasida rasmiy yoki norasmiy aloqalar yuzaga kelganda hosil bo'ladi, masalan, oila va maktab oila va tengdoshlar guruhi o'rtasida. Ekzodaraja individ tajribasi bilan bevosita bog'liq bo'lmagan, lekin unga bilvosita ta'sir ko'rsatuvchi keng ijtimoiy muhitni qamrab oladi. Ota-onaning bandlik xarakteri, mamlakatdagi iqtisodiy vaziyat, oilaviy axborot vositalarining roli va nihoyat makrodaraja yoki makrotizim qadriyatlar, an'ana odatlar, qonunlar hukumat dasturlarining madaniy va tarixiy kontekstini hosil qiladi. U.Bronfenbrennerning fikriga ko'ra, bu barcha quyi darajalarga muhim ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqotchilarning ko'proq e'tiborini jalb qiladigan hayotiy yo'l insonning rivojlanish g'oyasini laboratoriyaning nazorat qilinuvchi sharoitlarida o'rganib bo'lmaydi. Nafaqat oldindan aytish mumkin bo'lgan yoshga bog'liq o'zgarishlarni, balki har bir yoshga bog'liq o'zgarishlarni, balki har bir avlod uchun keng madaniy va tarixiyillarni hisobga olishni talab qiladi. P.Baltes 3 turdagi omillarni ajratgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. „American Psychological Association (2013). Glossary of psychological terms“. Apa.org. 27-yanvar 2019-yilda asl nusxadan arxivlandi. Qaraldi: 13-avgust 2014-yil.
2. Петренко В. Ф. (2012). Базовые метафоры как геном (зародыш) будущей теории (на материале психологической науки) (Вопросы философии nashri). pp. 87—98.
3. Петренко В. Ф. (2013). Базовые метафоры как геном (зародыш) будущей теории (на материале психологической науки) (Вестник Московского университета. Серия 14. Психология nashri). pp. 4—23.
4. „КОГНИТИВНАЯ ПСИХОЛОГИЯ • Большая российская энциклопедия — электронная версия“. 31-dekabr 2018-yilda asl nusxadan arxivlandi. Qaraldi: 30-dekabr 2018-yil.

5. Jump up to:5,0 5,1 Tony Stone and Martin Davies „CHAPTER 20. THEORETICAL ISSUES IN COGNITIVE PSYCHOLOGY“,. *Cognitive Psychology*, 2nd Revised edition, Oxford University Press, 2012 — 674 bet. ISBN 978-0-19-923699-2.
6. Adrian Ashman, Robert Conway. *An Introduction to Cognitive Education: Theory and Applications*. Routledge, 2014 — 32—34 bet.
7. George Schreiner and William J. Lyddon „Modern and Postmodern Metaphors of Self, Mind and Memory“,. *Cognitive Psychotherapy Toward a New Millennium: Scientific Foundations and Clinical Practice*. Springer Science+Business Media New York, 2002 — 39—50 bet.
8. Neisser, U. *Kognitiv psixologiya*. Meredith nashriyot kompaniyasi; 1967 yil. Selby EA, Anestis MD, marvarid TE. Hissiy va xatti-harakatlarni yo'qotish o'rtasidagi munosabatni tushunish: hissiy kaskadlar. *Behavior Research and Therapy*; 2008 yil.
9. O'Seligman, ME (1972). Chalg'imaslikni o'rgandi. *Tibbiyot bo'yicha yillik tadqiqotlar*, 23, (1), 407-412.
10. Sternberg, RJ, & Sternberg, K. *Kognitiv psixologiya*. Boston, MA: Cengage Learning; 2016.